

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СОМАТИЗМІВ

У статті проаналізовано погляди дослідників на вивчення соматичної лексики, охарактеризовані можливості цієї лексико-семантичної групи щодо витворення вторинних номенів.

Серед проблем теорії номінації чільне місце посідає визначення типів мовних значень, а також види номінації – пряма, непряма, первинна, вторинна – та ін. У межах вторинної номінації вичленовуємо об'єкт нашого зацікавлення – дослідження лексико-семантичної групи (ЛСГ) соматизмів як бази у продукуванні вторинних номенів та одного з основних засобів реалізації у мові принципу антропоцентризму. Особливе значення має вивчення тих одиниць, на базі яких витворилися розгалужені ряди вторинних назв. До таких лексем належать соматизми – назви частин людського тіла. Активність вторинного творення лексики на базі соматизмів становить реалізацію в мові одного з її базових принципів – антропоцентризму.

Мета статті – проаналізувати погляди дослідників щодо прийомів вивчення соматичної лексики та здатність елементів цієї ЛСГ до витворення похідних значень, вторинних номенів.

Зауважимо, що згаданий вище принцип антропоцентризму на лексико-семантичному рівні мови реалізується так само докладно, як і на граматичному рівні. Лінгвістичну сутність антропоцентризму оцінюють як творення понять та граматичних значень і відповідних форм їх вираження на основі відношення до суб'єкта [1:59]. Це один із визначальних принципів структурної організації мови, оскільки "вся реальність ... розглядається людиною відповідно до її власної оцінки, причому вона нехтує інколи деякими об'єктивними даними. *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶ τὸ ἄνθρώπου* "людина – міра всіх речей" є основним принципом для мови, а відповідно і для людського мислення" [2:106; 3:13].

На лексичному рівні принцип антропоцентризму реалізований зокрема і в численній кількості відсоматичних утворень і семантичних дериватів. Прагнення зрозуміти і розв'язати проблеми сутності, механізмів внутрішньої сторони номінативних процесів підтримують постійний інтерес мовознавців до соматичної лексики. Отримані результати широко використовуються при розгляді полісемії, вторинної номінації, теорії метафори та ін. Так, на ґрунті літературної мови до проблеми соматизмів різною мірою зверталися у своїх працях В.Русанівський, Д.Шмельов, В.Ткаченко, А.Шамота, Д.Терехова, Н.Лобур та ін.

В. Русанівський відзначає "антропонімізацію" явищ природи, "приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних з діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її тіла (розрядка – Н.Д.)" важливим процесом у розвитку семантики слів [4: 93].

Основними засобами розширення семантики лексем є метафора, метонімія та синекдоха. Ілюстративним матеріалом до них вчений часто використовує соматизми. Так, серед назв мір сипких тіл, які виникли внаслідок метонімічного переносу, він називає соматизм *жменя*, а слово *кирпа* (задертий ніс) використовує як приклад метонімічної назви людини за відповідною зовнішньою ознакою [4: 89]; для ілюстрації синекдохи залучає сполучення, компонентом якого також виступає соматизм – *попросити руки* "запропонувати вийти заміж" [4:91].

Вчений зазначає, що творення метафори розпочинається зі словосполучень, в яких одне слово вжите у прямому, інше – в переносному значенні: "*очі будинку* 'вікна будинку', *світить очима* 'пильно дивиться з почуттям гніву, роздратування і под.' [4:93]. Перетворення метафоричного значення в лексичне передбачає розвиток першого у "слові з переносним значенням", тоді "друге слово виявляється зайвим" [4:93-94].

Інший дослідник – Д.Шмельов – виділяє кілька різновидів полісемії. Відповідно до першого, "нове значення виникає разом з відкриттям чи розвитком нової функції предмета" [5:65]. Згідно з другим типом розвиток нового значення слова зумовлений зовнішньою подібністю, спільністю функцій і под. (ці випадки вчений проілюстрував прикладами *ніс* – *ніс корабля*, *крило* – *крило літака*) [5:65]. Значення третього типу з'являються в результаті "образного зіставлення слів із різних семантичних сфер" [5:65]. Значення, які належать до другого та третього типів, автор кваліфікує як метафоричні.

Слушною є думка про потенційну можливість появи у семантичній структурі лексеми значень, які ніби не впливають із закономірностей її семантичного розвитку [5:67]. Як приклад можемо навести відсоматичне утворення – лексему *поренча*, – до складу семантичної структури якої крім компонентів 'перила, поручні' та 'загата з каміння під час меліоративних робіт', входить лексико-семантичний варіант (ЛСВ) 'палуба' [6:152].

Багато уваги соматизмам у процесі дослідження переносного значення слова приділила А.Шамота. Вона зокрема відзначає, що "широко вживаються назви частин людського тіла для найменування предметів і явищ навколишнього світу, причому в різних мовах один і той же предмет асоціюється по-різному. Наприклад, в українській мові вушко (голки), в рос. *ушко* (иголки), в нім. – *Nadeluhr*, але в англ. *eye* (око). Англ. *foot*, нім. *Fub* мають значення "нога" і "ніжка" (стола, стільця і под.), відповідно до укр. *ніжка*, рос. *ножка*. Хоча в українській і російській мовах зміна семантики позначається нерідко і на морфологічній будові слів (як і в даному випадку наявністю зменшувального суфікса, але значення зменшуваності ним втрачено, і сприймаються вони як звичайні назви предметів)" [7:91-92].

Переносні значення дослідниця розглядає в межах окремих частин мови [7:245]. Серед переносних значень іменників А. Шамота виділяє насамперед лексику на позначення частин тіла людини і тварини. Це "шар лексики, що особливо легко і часто використовується для називання інших предметів, причому не можна виділити якогось єдиного спрямування у переносному вживанні слів" [7:114]. Приклади метафоричних термінологічних

– англ. *back* – "спина" і "спинка" (стілця), *mouth* – "рот" і "гирло ріки", укр. *вусики* (у злакових), *ріг* (вулиці), *волоссячко* (кукурудзи), *зуби* (гребінця, граблів), *хвіст* (комети, літака), *ребра* (піраміди), *голівка* (капусти) [7:114-115]. Принагідно відзначимо, що саме термінологію вона визначає як один з продуктивних напрямків творення переносних значень слів [7:250-251]. Метонімічні утворення від цієї групи лексики зустрічаються значно рідше, "тільки деякі з назв частин тіла можуть використовуватись метонімічно, точніше синекдохічно" [7:117]. Так, серед лексем, які можуть вживатись метонімічно, названо: *рука*, *нога*, *язик*, *ніс*, *вухо*, *рот* [7:117]. Знаходимо також і традиційне твердження про випадки, у яких часто дуже важко визначити, що переважає – метафора чи метонімія [5:105] у сполюках типу *лишині рот*, *Божя рука*, *людська нога не ступала*, *ховатись від людського ока* і т. ін. [7:117]. З цих прикладів також можна побачити, що метонімічно використані слова мають майже застигли, схожі між собою контексти. Вирази наближаються до фразеологічних [7:117-118].

Образність вжитих у переносному значенні соматизмів стирається у назвах термінологічного характеру. Проте вона досить легко може бути відновлена в контексті, в основному за рахунок "означення, яке є звичним для слова у прямому значенні, коли воно стосується живої істоти" [7:118].

Відомі випадки оцінного переносного вживання слів цієї тематичної групи, хоча в цілому вона індиферентна до неї [7:119]. Наприклад, "він – моя права рука", "ти – мої очі, мої вуха", "серце моє", "моє серденько", "він – голова цього діла" та ін. [7:119]. Таке використання порівняно невеликої групи слів є традиційним.

Переносні назви характеризуються також і різним рівнем абстрагування ознак у предметів, які є об'єктом сприймання. Порівнює його при зіставленні таких прикладів, як "з одного боку – "ніс" людини і "ніс" корабля, "ручка" дитини і "ручка" дверей, з другого боку – "рука" у значенні не фізично конкретному, а абстрагованому" [7:158]. Отже, бачимо в першому випадку перенос у межах світу "фізичних речей", а в другому – "відбувається перехід зі світу фізичного у світ психічний" [7:158]. Крім того, на мовному рівні соматизми використовуються насамперед для позначення предметів побуту та їх частин, а на рівні мовлення сфера їх використання значною мірою розширюється.

А. Шамота доходить висновку, що "з о в н і ш н і с т ь л ю д и н и , х а р а к т е р л ю д и н и , в з а – г а л і – л ю д и н а також є тим центром, навколо якого групуються слова з переносним значенням" [7:249].

Окремому пласту соматичної лексики – назвам руки та її частин – присвячено ряд праць В. Ткаченка. Він робить висновок, що "назви руки, порівняно з іншими одиницями групи соматичної лексики, дуже часто використовуються для вторинної номінації різних предметів ..., а також характеризуються словотвірною властивістю" [8:3].

Об'єктом дослідження Д. Терехової теж стали соматизми, а саме – "семантичні відношення, які існують у групі соматизмів (назв частин тіла), що представлені як система" [9:17]. Проте в її роботі основну увагу зосереджено не на самих соматизмах, а на асоціаціях та причинах асоціацій, які вони викликають у носіїв близькоспоріднених (російської та української) мов.

Серед діалектологічних досліджень, дотичних до вивчення поставленої проблеми, слід відзначити праці В. Павела, П. Гриценка, М. Рут, Т. Чайко.

В. Павел констатує використання соматизмів для творення слів різних тематичних груп як поширене явище: "для позначення певних предметів дуже часто використовуються слова, які називають частини тіла людини і деяких тварин" [10:46]. Так, лексема *нога* в молдавських говорах служить для позначення частин рослин, знарядь та ін., що зовні (за формою чи функцією) нагадують ногу. Для ілюстрації автор також подав приклади значення інших лексем цієї тематичної групи лексики (ТГЛ). Появу метафоричних назв такого плану вчений пояснює тим, що людина, стикаючись з необхідністю позначати невідомі раніше предмети, прагне оцінити їх, порівнюючи з чимось, що є для неї найбільш близьким і зрозумілим, тобто з самою собою. На основі таких спостережень робить висновок про концентричність – одну із закономірностей явища номінації [10:47].

Однією з особливостей "функціонування в народних говорах семантичних найменувань типу метафоричних ЛСВ є те, що такі слова найчастіше сприймаються не як мовні одиниці з переносним значенням, а як звичайні слова з номінативним значенням" [10:48]. Тобто мовці здебільшого не усвідомлюють їх переносності.

П. Гриценко виділяє два типи вторинної номінації – одно- та двоспрямовану. Випадків двонаправленої вторинної номінації (формула – $a^1b \rightarrow ab^1 - a^1b$, де a і b – первинні, a^1 і b^1 – вторинні номени) виявлено поки що небагато. Серед них автор наводить *губб/гриб* 'губа, частина тіла' і *гриб/губб* 'гриб' [1:121].

У разі односпрямованої вторинної номінації лексичні мікрогрупи, до яких входять лексеми, "можуть бути віддалені одна від одної настільки, що семантичний зв'язок між ними втрачається і настає омонімічний розрив; у такому разі зворотна транспозиція лексем (на зразок *гриб/губб*) не відбувається" [1:121].

Незаперечний інтерес викликає спостереження про взаємодію у процесі системного творення нових ЛСВ вторинної номінації з атракцією. Поєднання вторинної номінації "з атракцією елементів первинної ЛСГ, зумовлює динаміку структурної організації вторинної ЛСГ, оскільки транспонованими стають не просто набір лексем, репертуар одиниць, а мікроструктура з притаманною їй внутрішньою організацією" [1:121-122]. Введення поняття атракції є важливим з огляду на можливість встановлення і пояснення зв'язку "між семами 'око людини (тварини)' і 'брунька (винограду)', хоч остання сема й репрезентована такими лексемами, які вказують на залежність другої семи від першої, зокрема *вуко*, *внчко*, *вучко*, *гучко*, *глазук*" [1:123]. На думку П. Гриценка, їх поєднує спільність дії, позначувана лексемою *плбкат'/-ти* 'лити сльози (про людину, тварину)' і 'випускати сік (про виноградну лозу)' [1:123]. Докладно розглядає різновиди атракції та їх вплив на семантичну спільність лексем [1:123-137].

Суфікси демінутивності у похідних назвах, за умови втрати ним значення зменшуваності, П. Гриценко розглядає як такі, що часто "сигналізують про вторинну функцію номена" [1:127]. У таких випадках їх можна вважати морфологічним показником вторинності.

Серед лексичних груп, які мають значний потенціал щодо творення на їх основі вторинних номенів, П. Гриценко також відзначає "відсоматичні назви, похідні від *голов-, глаз-, ок(о), рук-, ног-*" [11:126]. Утворені від них вторинні номені "входять до складу географічної, ботанічної, будівельної, ткацької, землеробської, транспортної лексики, їх номінативні поля (і дериваційні гнізда) повністю охопити надзвичайно важко" [11:126].

Цінним є спостереження Т. Чайко про те, що соматизми є базою для творення лексем кількох тематичних груп: 1) знарядь праці та їх частин; 2) будівель та їх частин; 3) транспорту та його частин; 4) рибальського знаряддя і пасток та їх частин.

Великою чисельністю відзначаються "метафори-порівняння з частинами тіла в назвах рослин" [2:100]. Різного роду асоціації, форма і розташування реалій спричинили появу метафор цього типу. Значного поширення семантичні деривати на основі назв частин тіла набули і в географічній термінології. Специфіка їх полягає у схожості форми і розташування позначуваних реалій, напр., *голова* – початок яру, витік річки; *коліно* – згин річки [2:100].

Досить рідко зустрічається цей тип метафори в астроніміці. Пояснення цьому Т. Чайко бачить у самій специфіці називання астрономічних об'єктів, де номінація може проходити шлях "не від об'єкта до назви, а від міфа до об'єкта" [2:101]. Та й цілісність сприйняття астрономічних об'єктів зумовлює уявлення про них як про цілісні образи, що за своєю суттю суперечить самій природі соматизмів.

Вартий уваги висновок про існування "мікросистем метафор в межах однієї тематичної групи" [2:103]. З огляду на це наводиться приклад сприйняття вулика як предмета, схожого на людську голову, або порівняння частин будинка з частинами тіла людини.

Автор акцентує увагу на тому, що людина пізнає навколишній світ, порівнюючи незнайомі предмети насамперед із собою, "частинами свого тіла і частинами тіла тварин", тобто з предметами, які постійно перебувають в полі зору, і з цієї причини стають "своєрідним еталоном для порівняння" [2:104].

Соматизми відомі і як база творення топонімів, що відзначає М. Рут, оскільки серед топонімічної лексики "представлена практично вся структура людського тіла: голова – волосся, очі, вуха, вилиці, щоки, лоб, потилиця, шия; тулуб – груди, пузо, хребет, зад; руки і ноги – лікоть, коліна, пальці; нутроші – кишки, черевко, серце. ... враховані практично всі специфічні для тварин (порівняно з людиною) частини тіла: лапа, дзьоб, хвіст, хобот, роги, копито, крило" [12:83]. Подібний висновок робить Т. Чайко. Цікавим є спостереження про участь географічних термінів у творенні топонімів. Залучаючи висновки іншої дослідниці – В. Пахомової, – автор вказує, що переважна більшість таких топонімів утворюється "незалежно від географічного апелятива, пор. хвост – кінець острова і Хвост, ліс" [2:100-101].

Таким чином, дослідження соматичної лексики спрямоване насамперед на виявлення тематичних груп, які поповнюються за рахунок семантичної і формальної видозміни соматизмів, встановлення тих процесів, які відбуваються при словотворенні на їх базі. Однак повної картини – як щодо ідеографічних сфер лексики, так і щодо інтенсивності творення на основі соматизмів нових значень – досі не встановлено; чимало спостережень носять принагідний характер, а використання інформації радше служить ілюстрацією інших теоретичних положень, аніж безпосередньо є предметом відсоматичних утворень.

Подальше дослідження цього пласту лексики становить інтерес з огляду на прагнення встановити зв'язки між "об'єктом номінації та людиною, яка називає", можливість "побачити внутрішні форми ... причину їх походження та виявити деякі закономірності називання" [2:98]. Системний аналіз ЛСГ соматизмів дозволить визначити приналежність лексем до центру чи периферії соматичної лексики, що дасть змогу встановити реальну продуктивність первинних соматизмів у номінації, пов'язаних із соматизмами інших реалій; реконструювати етапи формування вторинних номенів, з'ясувати, які з них є продовженням соматизму, а які є вже вторинним і третинним постсоматичним утворенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гриценко П.Ю. Моделирование диалектной системы лексики. – К., 1984. – 255 с.
2. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. – В кн.: Вопросы ономастики, № 8, 9. – Свердловск, 1974. – С. 98 – 106.
3. Лобур Н.В. Антропометрична метафора в мовній картині світу: типологічна модель: Автореф. дис. ... канд.філол. наук. – К., 1997. – 21 с.
4. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1984. – 240 с.
5. Шмельов Д.М. Н. Современный русский язык. Лексика. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности "Рус. яз. и литература". – Москва, 1977. – 334 с.
6. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.
7. Шамота А.М. Переносне значення слова / На матеріалі художньої літератури. Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1971. – 284 с.
8. Ткаченко В.А. Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1991. – 16 с.
9. Терехова Д.І. Психолінгвістичні особливості сприйняття соматичної лексики в українській та російській мовах: Автореф. дис. ... канд.філол. наук. – К., 1997. – 18 с.
10. Павел В.К. Лексическая номинация: На материале молдавских народных говоров. – Кишинеу, 1983. – 231 с.

11. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання діалектної лексики – К., 1990. – 268 с.
12. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург, 1992. – 148 с.

Матеріал надійшов до редакції 2.12.2003 р.

Дьяченко Н.Н. Проблемы изучения соматизмов.

В статье проанализированы взгляды ученых на исследование соматической лексики, охарактеризованы способности этой лексико-семантической группы в продуцировании вторичных номенов.

Dyachenko N.M. Regarding the Study of Somatisms.

The article deals with the analysis of the approaches made by scholars in terms of the study of somatic vocabulary and defines the main role of this lexico-semantic group of words in the generation of the secondary nomination.